

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ SİNTAKTİK PARALELİZM**A.M.BƏYLƏROVA***Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Bədii əsərlərdə müxtəlif üslubi fiqurlardan istifadə olunur. Onlardan biri də fikrin ifadəliliyini gücləndirən, ona emosionallıq və ekspresivlik keyfiyyətləri verən sintaktik paralelizm, yaxud konstruksiyaaların təkrarıdır. Bu bədii priyom haqqında bəzi məqalə, monoqrafiya və dissertasiyalarda bəhs edilmişdir [2, s. 131-134; 3, s. 91-95; 4, s. 31-41; 7; 5, s. 28-38; 6, s. 46-69; 1, s. 70; 10, s. 218-274; 11, s. 185; 22, s. 150-175; 17, s. 76; 19, s. 137-172; 14, s. 151-153, 440-450, 464-472; 12, 246; 21, s. 349-354; 16, s. 300; 15, s. 134; 22, s. 210-212; 20, s. 277].

Sintaktik paralelizm, yaxud konstruksiyaaların təkrarı dedikdə, bilavasitə bir-birinin ardınca gələn cümlələrin eyni sintaktik və intonasiya quruluşuna malik olması, yəni sözlərin deyil, bütövlükdə sintaktik modelin təkrarı nəzərdə tutulur. Sintaktik paralelizm müxtəlif formalarda təzahür edir. Bir sıra müəlliflər tərif və təsnifatlarının əsasında psixoloji paralelizmlə sıx şəkildə bağlı olan sintaktik paralelizmin ayrı-ayrı əlamətlərini götürmüşlər. Bunlar arasında K.N.Vəliyevin təsnifatı daha rasionaldır. Belə ki, müəllif türk epik mətnlərində rast gəlinən paralelizm növlərini aşağıdakı bölgüyə əsasən binarlıq (dixotomiya) prinsipinə görə təsnif etməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir:

a) dil-nitq paralelizmi (normativ-üslubi); b) cümlədaxili-mətnədaxili paralelizm; v) tam-yarımcıq paralelizm; q) ümumi sözlü-ümumi-sözsüz paralelizm; d) düz-tərs paralelizm [10, 223].

Bu məqalədə paralelizmin ən çox işlənən növü olan və bütün növləri özündə birləşdirən tam və yarımcıq paralelizmdən, ümumi sözlü – ümumi sözsüz paralelizmdən və düz-tərs paralelizmdən, bunların anaforik, epiforik, həmçinin də həm anafora, həm də epifora (simploka), orta sıra təkrir və digər təkrir növləri əsasında yaradılan formalarından və s. bəhs edilmişdir. Digər iki növ isə (dil-nitq paralelizmi (normativ-üslubi) və cümlədaxili-mətnədaxili paralelizm) bəhs etdiyimiz növlərin daxilində öz əksini tapır.

Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, alliterasiya, assonans, təkrir, sintaktik paralelizm bədii əsərlərdə — həm nəzmdə, həm də nəsrə — ritmik vasitələrdir. Bu vasitələrdən biri olan sintaktik paralelizm həm qədim türkdilli abidələrimizdə, həm folklor nümunələrində (dastanlar, mahnılar, meyxanalar, atalar sözləri və s.), həm də klassik və müasir ədəbiyyatda geniş işləkliyə malik olan üslubi fiqurlardan biridir. K.N.Vəliyev bu haqda fikrini aşağıdakı kimi şərh etmişdir: «Sintaktik paralelizm mühüm poetik fiqur kimi yalnız türk eposunda və ümumiyyətlə,

folklor ənənəsində deyil, həm də Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, M.Kaşğarının «Divanı lüğət-it-türk», Y.Balasaqunlunun «Kutadqu bilik» əsərlərində və söz sənətinin digər abidələrində geniş yayılmışdır. Türkdilli ədəbiyyatda və folklorda geniş şəkildə işlənən bu sintaktik paralelizm digər poetik fiqurların böyük hissəsini öz ətrafında birləşdirir. Epik mətnədə sadə və mürəkkəb cümlə, mətn sintaksisi, epik formula məsələlərinin, şeir və nəsr problemlərinin həlli zamanı sintaktik paralelizmə müraciət edirlər.» [10, 218].

N.İ.Formanovskaya sintaktik paralelizmi «struktur paralelizm» [22, s. 210] termini ilə qeyd etmişdir. Sintaktik paralelizm əsasında qurulan cümlələr həm nəqli, həm sual, həm əmr, həm də nida cümlələri ola bilər.

Tam və yarımqıq paralelizm. K.N.Vəliyev paralelizmin bu növünü belə izah etmişdir: «Biz yuxarıda paralelizmin üç şərhini göstərdik (1 — üzvlərin eyni sayı, 2 — əlaqələrin eyniliyi, 3 — strukturun eyniliyi). Əgər sintaktik paralelizm hər üç şərtə cavab verirsə, o, tam kimi, iki, yaxud da bir, lakin vacib şərtə cavab vermirsə natamam kimi çıxış edir.» [10, s. 245]. Tam paralelizmdə yanaşı gələn iki və ya daha artıq cümlə eyni tipli olmalı, eyni söz sırasına malik olmalı, cümlə üzvləri eyni qrammatik formalarla ifadə edilməli və eyni sayda olmalıdır, başqa sözlə, «eyni sintaktik quruluşa» [16, s. 300] malik olmalıdır. İ.İ.Vorojbitskaya sintaktik paralelizmdən bəhs edərkən, yalnız xüsusiləşmiş ikinci dərəcəli üzvlərin və budaq cümlələrin paralelliyini qeyd etmişdir [12, s. 246]. Lakin aşağıda qeyd edəcəyimiz bədii nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu tip konstruksiyalar həm sadə, həm də tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət ola bilər. Deməli, bədii əsərlərdə sintaktik konstruksiyaların təkrarı özünü üç şəkildə göstərir:

1. Ardıcıl işlənən sadə cümlələrin eyni sintaktik struktura malik olması: Mirzə Fətəli Axundov: — Namərdlər, namərdlər!.. *Gözlü ikən korlar!.. Dirə ikən ölmüşlər!..* (Ə.Haqqverdiyev, «Xəyalat»);

*Məhəbbət yaraşır sənə. Göydən enmək yaraşmır heç.
Səadət yaraşır sənə. Xəstələnmək yaraşmır heç.*

(X.R.Ulutürk, «Xəstələnmə»)

2. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin eyni sintaktik struktura malik olması:

*Göylərdə lacivərd, əlvan buludlar,
Yerlərdə meşələr, boylu palıdlar.*

(M.Müşfiq, «Mənim dostum»)

3. Tabeli mürəkkəb cümlələrin eyni sintaktik struktura malik olması: — ... *Ac görsən, doyurğul, yalincıq görsən, donatğul* («Kitabi-Dədə Qorqud»).

Tam paralelizm həm cümlədaxili, həm də mətnədaxili ola bilər. Cümlədaxili paralelizmin tərkib hissələrinin, üzvlərinin sayı çox vaxt ikidən artıq olmur. Məsələn:

— *Yay çəkmədin, ox atmadın, baş kəsmədin, qan tökmədin* («Kitabi-Dədə Qorqud»);

Vaqif: — *Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır!*

(S.Vurğun, «Vaqif»);

Günəş parlaq, dəniz büllür, səma sonsuz. Çiçəklər saf.

(X.R.Ulutürk, «Düşüncələr»)

Bu tip cümlələrdə paralelizmi təşkil edən komponentlər atalar sözü

və ya məsələrdən də ibarət olur. Məsələn: Ələsgər: — ... İndi mən gedirəm, Mirzə Heydər qırıqmalla nə qayıracıqsan qayır. *Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini...* (Ə.Haqverdiyev, «Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini»).

Mətndaxili paralelizm oxşar və ya eyni struktura malik olan, lakin leksik tərkibinə görə müxtəlif olan iki və ya daha çox cümlənin ardıcıl şəkildə işlənməsidir. Mətndaxili tam paralelizmin üzvlərinin sayı isə, əksərən, çox, yəni ikidən artıq olur. Məsələn:

*Ac görsəm, doyrayım sənin üçün,
Yalncıq görsəm, donadayım sənin üçün.
Alırsan ikimizin canını belə alğıl,
Qoyursan ikimizin canını belə qoyğıl.*

(«Kitabi-Dədə Qorqud»);

Pristav: — Kəs səsini! *Cinayətkarlığı bəs deyil, yalan da danışır! Yalan danışdığı bəs deyil, and da içir!* (C.Cabbarlı, «Vəfalı Səriyyə») və s.

Bu nümunələrdəki bir-birinin ardınca gələn eyni strukturlu cümlələr obrazların həyəcanlı, narahat vəziyyətini təsəvvür etməkdə oxucuya kömək edir.

Mətndaxili paralelizmin elə nümunələrinə də rast gəlinir ki, paralel komponentlər ayrı-ayrı surətlərin nitqində işlənən cümlələrdən təşkil olunur. Məsələn:

Ağa Şirəli: — *Dövrən bizimdir, bizim.*

Ağa Saleh: — *Mülki-Süleyman bizimdir, bizim.*

Vəli ağa: — *Maqo xanım da mənimdir, mənim* (S.S.Axundov, «Çərxi-fələk»);

Vidadi: — *Xəyal şirin nemətidir bu acı kainatın...*

Vaqif: — *Xəyal doğma balasıdı bizim ana həyatın.*

(S.Vurğun, «Vaqif»)

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, bədii-üslubi vasitə və fiqurların işlədilməsi klassik ənənəyə söykənir. Klassik ədəbiyyatda hər bir üslubi vasitənin, o cümlədən də paralelizmin ən parlaq nümunələrinə rast gəlinir. Məsələn, M.Füzulinin «Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun» misrası ilə başlanan qəzəlinin aşağıda qeyd edəcəyimiz ilk beyti buna nümunə ola bilər:

*Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.*

Paralelizmin növlərindən biri də yarımçıq paralelizmdir. Yarımçıq paralelizmə K.N.Vəliyev belə izah vermişdir: «Yarımçıq paralelizm o halda meydana gəlir ki, tam paralelizmdə əməl olunan üç şərtədən hansısa iştirak etmir, həmçinin ifadənin təkrarlanan üsulunda hər hansı bir dəyişiklik baş verir.» [10, s. 248]. Yarımçıq paralelizm nümunələri tam paralelizmin tərkib hissələrindəki üzvlərin bərabər sayda olması şərtinin pozulması, yəni onların genişlənməsi və ya ixtisarı nəticəsində yaranır. Məsələn:

Şahsənəm: — Belə mən onu deyirəm ki, mən kimdən əskigəm. Məşədi İbadın arvadı Keçəl Püstədənmi? Kərbəlayı Qulamın arvadı Cızdalan Nabatdanmı? *Yoxsa dəllək* Kərbəlayı Cəfərin arvadı ağzıyəri Fatmadanmı? (S.S.Axundov, «Şahsənəm və Gülpəri»);

Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz.

Qaravaşa don geyirsən, qadın olmaz.

(«Kitabi-Dədə Qorqud»)

Göründüyü kimi, sintaktik paralelizm prinsipi əsasında qurulan bu

konstruksiyaların üzvlərinin sayı eyni deyil. Belə ki, birinci şeir nümunəsində paralelizm prinsipi əsasında qurulan üç cümlədən yalnız sonuncunun əvvəlində bağlayıcı (yoxsa) və təyin (dəllək) işləndiyinə görə, ikinci bədii parçada isə ilk misradakı tamamlıq (eşək başına) təyinlə (qara) işləndiyinə, sonrakı misrada isə müvafiq üzv təyinsiz olduğu üçün bunlar yarımçıq paralelizm hesab olunur.

Yarımçıq paralelizm nümunələri tam paralelizmin tərkib hissələrindəki üzvlərin bərabər sayda olması şərtinin pozulması, yəni onların genişlənməsi və ya ixtisarı nəticəsində yaranır.

Ümumi sözlü – ümumi sözsüz paralelizm. Ümumi sözlü paralelizmləri K.Vəliyev belə şərh etmişdir: «Ümumi söz» termini şərtidir, belə ki, o, bir sözdən ibarət olduğu kimi, söz birləşməsindən və cümlədən də ibarət ola bilər. «Ümumi komponent», «ümumi sintaqm» terminləri də münasibdir.» [10, s. 251]. Müəllif daha sonra ümumi sözlü paralelizmlərin mənşəyi haqqında yazır: «Ümumi sözlü paralelizmlər məndaxili və cümlədaxili paralelizmlərdən törəmişdir. Ümumi sözləri paralel komponentlərdə öz yerlərinə qoymaqla bunu müəyyənləşdirmək olar. Paralel komponentlərin üzvlərindən birinin düşməsi o halda mümkündür ki, bu komponentlərin müvafiq üzvləri təkrarlardan ibarət olsun. Təkrarlanan hissələrdən birinin intonasiyası zəifləyir, intonasiya və vurğusunu tədricən itirən söz (söz birləşməsi) düşür və nəticədə ümumi sözlü paralelizm yaranır.» [10, s. 259].

K.Abdullayev ümumi sözsüz paralelizmləri **mətni paralelizm**, ümumi sözlü paralelizmləri isə **sintaktik paralelizm** adlandırmış və mətni paralelizmin kontekstual ellipsis sayəsində sıxılaraq sintaktik paralelizmə çevrilməsini qeyd etmişdir [3, s. 91, 93].

Lakin fikrimizcə, mətni paralelizm sintaktik paralelizmin növləri sırasına daxildir, yəni müəllifin qeyd etdiyi mətni paralelizm sintaktik paralelizmin növlərindən biri olan məndaxili və ya ümumi sözsüz paralelizm, sintaktik paralelizm adı ilə verdiyi konstruksiyalar isə cümlədaxili və ya ümumi sözlü paralelizmdir.

Ümumi sözlü paralelizmlərdə ümumi sintaqm paralel komponentlərin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Belə paralelizmlər lirik, epik, dramatik əsərlərdə geniş şəkildə işlənən sintaktik-üslubi fiqurlar sırasına daxildir. Bunların hər birinə aid bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Bayındır xanın qarşısında Qaragünə oğlu Qarabudaq dayanıb durmuşdu. Sağ yanında Qazan oğlu Uruz durmuşdu. Sol yanında Qazılıq Qoca oğlu Yeynək durmuşdu («Kitabi-Dədə Qorqud»);

*Qoy çiçəklər sənin olsun bu torpaqda, tikan mənim,
Qız ahular sənin olsun, bəbir mənim.*

(X.R.Ulutürk, «Ot tayası yanında»)

Birinci nümunədə paralel komponentlərin əvvəlində *Bayındır xanın* söz birləşməsi, ikinci nümunədə isə paralel komponentlərin həm əvvəlində (*qoy* qüvvətləndirici ədatı), həm ortasında (*bu torpaqda* söz birləşməsi), həm də sonunda (*olsun* köməkçi feli) ümumi komponent işlənmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, ümumi komponent rolunda morfoloji əlamət də çıxış edir. Məsələn: Siyasətin vəzifəsi aldatmaq, avamın vəzifəsi aldanmaqdır (M.S.Ordubadi, «Qılınc və qələm»).

Verilmiş nümunədə paralel komponentlərdən ikincisinin sonunda ümumi morfoloji əlamət rolunda *-dir* xəbərlik şəkilçisi çıxış etmişdir.

Elə bədii nümunələrə də rast gəlinir ki, orada ümumi komponent həm əvvəldə, həm də sonda işlənir. Aşağıdakı bədii parçalar bu cəhətdən səciyyəvidir:

Yenə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç *qırdır-mışdı* («Kitabi-Dədə Qorqud»);

Mənim qızıl narımda, qışda pərqu qarımda,
Hər bağçamda, barımda
Günəş *yaşayır*.

(X.R.Ulutürk, «Mən şərqəm»);

Göründüyü kimi, cümlədaxili paralelizmdən ibarət olan birinci nümunədə *Yenə ... qırdır-mışdı* ifadələri, ikinci nümunənin əvvəlində isə *mənim* yiyəlik əvəzliyi, sonunda *yaşayır* feli ümumi söz kimi çıxış etmişdir.

Şifahi xalq yaradıcılığının maraqlı nümunələrindən biri olan atalar sözləri arasında da ümumi sözlü paralelizm əsasında qurulan konstruksiyalara rast gəlinir:

Arvadın biri — əla, ikisi — bəla; Dağ başına qış *gələr*, insan başına — iş; Varlı kisəsini *döyər*, kasıb dizini; *Ağul* yaşda olmaz, başda olar; Əkinçi yağış *istər*, yolçu quraqlıq; Dost başa *baxar*, düşmən ayağa; Dost ağladıb *deyər*, düşmən güldürüb; Xalqa it *hürər*, bizə çaqqal; Qaraçının üzü qara *olar*, kisəsi dolu; Qul xatasız *olmaz*, ağa kərəmsiz; Əl mərd *olar*, göz namərd və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, sintaktik paralelizm əsasında qurulan atalar sözlərinin əksəriyyətində ümumi söz kimi *olar* köməkçi feli çıxış edir.

Bütövlükdə ümumi sözlü paralelizm əsasında qurulan əsərlərə də rast gəlinir. Məsələn, B.Vahabzadənin «Özüdür» adlı şeirində bu prinsip gözlənilmişdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq məqsədilə həmin nəzm əsərindən iki bəndə nəzər salaq:

Dağlar — əzəmətilə,
Bağlar — naz-nemətilə,
Sular — hərəkətilə
özüdür.

Qoca — söz-söhbətilə,
Cavan — şücaətilə,
Qız da — öz ismətilə
özüdür.

Beş bənddən ibarət olan bu şeirin qalan üç bəndi də bu quruluşdadır. Göründüyü kimi, cümlələrin paralelliyi şeirdə ritm, obrazlı takt yaratmışdır.

Düz-tərs paralelizm. Paralelizmin növlərindən biri də düz-tərs paralelizmdir. K.Vəliyev paralelizmin bu növündən danışarkən belə qeyd edir: «Cümlənin və ya sintaktik bütövün daxilində komponentlərin müəyyən ardıcılıqla işlənməsi (digər şərtlərin də nəzərə alınması ilə) düz paralelizmdir. ... Əgər eyni cümlə və ya sintaktik bütövün daxilində bir neçə üzv əvvəlcə düz, sonra isə əks ardıcılıq modeli üzrə sıra yaradırsa, onu tərs paralelizm (xiazm) adlandırırlar.» [10, s. 260-261]. Daha sonra müəllif yazır: «K.Abdullayev daha çox üslubi-poetik planda işlədilən xiazmları semantik-sintaktik aspektdə təhlil edərək, onları üç növə

bölür. Biz də bu bölgünün tərəfdarıyıq:

1. Tam xiazm. Aşağıdakı konstruksiya əsasında qurulur:

a) I komponent — mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər;

b) 2 komponent — xəbər, zərflik, tamamlıq, mübtəda.

2. Yarımçıq xiazm. Konstruksiyanın ümumi sxemi belədir:

a) I komponent — mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər;

b) 2 komponent — xəbər, tamamlıq, mübtəda, zərflik və ya xəbər, zərflik, tamamlıq, mübtəda.

3. Kvazixiazm (zəif xiazm).

Müəllif qeyd edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da birinci və ikinci növlərə aid nümunələrə rast gəlinmir və kvazixiazma nümunə gətirir: Nə gördü, sultanım?! Gördü göy çayırın üzərində bir qırmızı otaq tikilmiş.» [10, s. 262].

Düz-tərs paralelizm üzərində müşahidələrimiz K.Vəliyevin və K.Abdulayevin fikirləri ilə üst-üstə düşdüyündən, biz də onların bölgüsü ilə razılaşırıq. Eyni zamanda qeyd edək ki, müasir ədəbiyyatda, xüsusən də nəzm əsərlərində əks paralelizmin digər konstruksiyaalarına da rast gəlinir:

1. Tam xiazm:

a) I komponent — mübtəda, xəbər;

b) II komponent — xəbər, mübtəda:

Küçələr şehləndi, dindi çinarlar.

(S.Rüstəmخانلی, «Möcüzə»);

a) I komponent — xəbər, təyin, təyin, mübtəda;

b) II komponent — təyin, təyin, mübtəda, xəbər:

Bizimdir səmada axan o ulduz,

O uzaqda itən qatar bizimdi...

(C.Novruz, «Sən elə bir vaxtda rast gəldin mənə...»)

2. Yarımçıq xiazm:

a) I komponent — zərflik, mübtəda, xəbər, tamamlıq;

b) II komponent — mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik:

Mavilikdən ayrılarda qartal bükər qanadını,

İnsan bükür qanadını ayrılarda ülvüyyətdən.

(X.R.Ulutürk, «Düşüncələr»)

Aşağıda qeyd edəcəyimiz konstruksiya isə ümumi sözlü, daha doğrusu ümumi cümləli — ümumi təyin budaq cümləsi olan yarımçıq xiazma aiddir.

a) I qrup komponentlər — təyin, tamamlıq, xəbər;

b) II qrup komponentlər — tamamlıq, xəbər, təyin, tamamlıq;

c) II qrup komponentlər — zərflik, xəbər, təyin, tamamlıq;

ç) III qrup komponentlər — təyin, tamamlıq, tamamlıq, xəbər;

Hansı havadan udasan?

Hansı ətəkdən tutasan? ...

Hansı pulla dolanasan,

Hansı haqqa inanasan? ...

Hansı dərdə tablaşasan,

Hansı yasa toplaşasan? ...

Düz deyəsən hansı sözə,

Dik baxasan hansı gözə? ...

Hansı qapını döyəsən,

Hansı dostu dost deyəsən? ...

(C.Novruz, «Suallar... suallar...»)

Xiazm haqqında qısa məlumata bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində də rast gəlirik [23, s. 150], [8, s. 222], [9, s. 183], [14, s. 153], [15, s. 134], [13, s. 150-151]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, V.Jirmunski əks sıra üzrə yerləşən həmcins xitabları da (məsələn, *v kosmatoy şapke, v burke çérnoy...*) ritmik-sintaktik paralelizm nümunələrindən hesab edərək, onları «obrahënniy paralelizm» adlandırmış və qeyd etmişdir ki, «adi terminologiyada bu, xiazmdır.» [14, s. 440-441].

Sintaktik paralelizmi məzmunu və paralel komponentlərdə özünü göstərən təkrir növlərinə görə də qruplaşdırmaq mümkündür. Q.Y.Solqanik sintaktik konstruksiyaların paralelizminə əsaslanan bədii parçaları üç yerə bölmüşdür: 1) nəqli parçalar; 2) təsviri parçalar; 3) anaforik parçalar [18, s. 141-172]. Lakin Azərbaycan bədii dil materialları üzərində apardığımız müşahidələrin nəticəsi göstərir ki, belə bədii parçaları bir neçə yerə bölmək olar: 1) anaforik paralelizmlər; 2) epiforik paralelizmlər; 3) anaforik-epiforik paralelizmlər (simploka); 4) cümlənin ortasında işlənən təkrir vasitəsilə qurulan (orta sıra təkrirli) paralelizmlər; 5) anaforik-orta sıra təkrirli paralelizmlər; 6) orta sıra təkrirli-epiforik paralelizmlər; 7) anaforik-orta sıra təkrirli-epiforik paralelizmlər; 8) nəqli parçalar; 9) təsviri parçalar. Onu da qeyd edək ki, bunlar özünü həm tam, həm də yarımçıq paralelizm nümunələrində göstərir.

1. Anaforik paralelizmlər ifadənin ekspressivliyini artırır, onun təsir gücünü çoxaldır. Hər bir cümlə üzvü quruluşundan və məntiqi vurğusundan asılı olaraq anafora ola bilər. Q.Y.Solqanik bu tip cümlələrdə leksik anaforaların iştirakını qeyd etmişdir [18, s. 162]. Lakin Azərbaycan bədii dili nümunələri sübut edir ki, burada yalnız leksik deyil, eyni zamanda sintaktik, yəni söz birləşmələrindən təşkil olunan anaforalar da iştirak edir:

Elm ilə olur hüsuli-izzət,

Elm ilə olur nüfuzi-millət

(M.Ə.Sabir);

Bir əlim az qala Qoşqara çatır,

Bir əlim Savalan zirvələrinə.

(X.R.Ulutürk, «Yanardağ»)

2. Epiforik paralelizmlər. Bədii əsərlərdə tam paralelizmin anaforik formasından başqa, epiforik formasına da rast gəlinir. Belə konstruksiyalar da həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdə müşahidə edilir. Məsələn:

— Kaftar *mən oluram*. Donuz *mən oluram*. Mənim qarnım şişir. Yüzbaşı da rahat oturub, küftə yeyir... (Mir Cəlal, «Dirilən adam»);

Şəms mənəm, qəmər mənəm, şəhd mənəm, şəkər mənəm,

Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi-rəvanə sığmazam.

(İ.Nəsimi)

Azərbaycan ədəbiyyatında epiforik paralelizm əsasında qurulan atalar sözlərinə də rast gəlinir. Məsələn:

Əyri düzü *bəyənəm*, bu da bizi *bəyənəm*.

Epiforik paralelizmlərin bəzilərində xitab da epifora mövqeyində çıxış edir. Məsələn:

Sən heybətli, cəhənnəmli dövürləri gördün, Sabir!

İşçilərə yağdırılan təhqirləri gördün, Sabir!

Kəndlilərin boynundakı zəncirləri gördün, Sabir!
Ürəyinin sapı nazik fəqirləri gördün, Sabir!

(M.Müşfiq, «Sabir üçün»)

3. Anaforik-epiforik paralelizmlər (simploka). Bəzi sintaktik konstruksiyalarda həm anafora, həm də epiforadan istifadə olunaraq yüksək emosionallıq, ekspressivlik ifadə edilir. Məsələn:

— ... Cənab nəçərnək buyurur ki, mən Danabaş kəndinin əhlini çox dost tuturam. Amma bunu da buyurur ki, mənim bu camaata yazığım gəlir; *çox* avam *camaatdı*, *çox* bıməna *camaatdı* (C.Məmmədquluzadə, «Danabaş kəndinin məktəbi»);

Qanad torpağa enmək *üçündü*,
Qanad yuvaya dönmək *üçündü*.

(N.Həsənzadə, «Hara belə»)

4. Cümlənin ortasında işlənən təkrir vasitəsilə qurulan (orta sıra təkrirli) paralelizmlər. Bu tip konstruksiyaların ortasında təkrirdən istifadə edilir. Məsələn:

Gözlərim *dənizi* görür.
Qulaqlarım *dənizi* eşidir.
Qəlbim *dənizi* duyur,
Dodaqlarım *dənizi* içir.

(R.Rza, «Dənizli dünya»)

Belə simmetrik komponentlər bəzi atalar sözlərinin də quruluşunda müşahidə olunur. Məsələn: Haqq *deyənin* olsun, nahaqq *deyənin* olmasın; Doğru *elə bilər hamı* doğrudur, əyri *elə bilər hamı* əyridir.

5. Anaforik-orta sıra təkrirli paralelizmlər. Sintaktik paralelizmin bu növündə həm anafora, həm də cümlənin ortasında işlənən təkrir özünü göstərir. Məsələn:

Mən gedirəm! Mən açmışam öz sinəmi küləklərə,
Təki külək *toxunmasın* bəslədiyim çiçəklərə.
Yeri gəlsə mən köksümü çırparam da şimşəklərə,
Təki şimşək *toxunmasın* köksümdəki diləklərə!

(X.R.Ulutürk, «Bahar kimi»);

Kimsə mayak *bilir* çırağımızı.
Kimsə çıraq *bilir* varlığımızı.

(X.R.Ulutürk, «Kimsə tutub gəlir işiğımızı...»)

Göründüyü kimi, birinci nümunədə tabesiz mürəkkəb cümlələrin ikinci komponentləri, ikinci nümunədə isə sadə cümlələr anaforik-orta sıra təkrirli sintaktik paralelizmlərdən təşkil olunmuşdur.

6. Orta sıra təkrirli-epiforik paralelizmlər. Belə paralel konstruksiyaların orta və son mövqelərində təkrir işlənir. Füzuli yaradıcılığından gətirilmiş aşağıdakı poetik parça buna parlaq nümunə ola bilər:

Getdin *o yerə ki*, getmək *olmaz*,
Yetdin *o yerə ki*, yetmək *olmaz*.

(M.Füzuli, «Leyli və Məcnun»)

Nümunə gətirilmiş klassik şeir parçasında işlənən təkrir formaları paralel konstruksiyaların ritmini artırmış, onda xüsusi takt yaratmışdır.

Folklor yaradıcılığı da belə konstruksiyalarla zəngindir. Məsələn: Ətin *çiyi* ət *gətirər*, xamırın *çiyi* dərd *gətirər* (Atalar sözü).

7. Anaforik-orta sıra təkrirli-epiforik paralelizmlər. Bu tipli

paralel konstruksiyalar isə eyni zamanda həm anaforik, həm epiforik, həm də orta sıra təkrirdən ibarət olur ki, bu da onların quruluşuna, bir növ, axıcılıq, ahəngdarlıq verir:

Əlacın ola, yəqin
Mənə otaq yerinə kəhkəşanı verərsən,
Mənə yataq yerinə gülüstanı verərsən.

(X.R.Ulutürk, «Gül yastıq»)

8. Nəqli parçalar. Nəqli parçalarda bir-birini əvəz edən proseslər təsvir olunur. Bütün paralel parçalar kimi, nəqli parçalar da paralel struktura malikdir, lakin öz təyinatı və bəzi sintaktik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə parçalarda keçmişə aid və mənaca bir-biri ilə əlaqədar bir sıra hadisə və hərəkətlər təsvir olunaraq nəql olunur. Bu cür cümlələrin fərqli mübtədə və xəbərləri olur. Bunlar nəqli parçada paralel şəkildə yerləşir və morfoloji cəhətdən eyni cür formalaşır. Bu tip cümlələrin xəbəri felin keçmiş zamanı ilə, mübtədası isə adlıq halda olan isimlə ifadə olunur. Bütün nəqli parçalar üçün ümumi sintaktik əlamət strukturun paralelliyi və xəbərin eyni ifadə formasıdır (keçmiş zamanda olan fel). Strukturun paralelliyi, adətən, tam və yarımqıç şəkildə ifadə olunur. Tam paralelizm, yəni parçanın bütün cümlələrinin paralelliyi nisbətən azdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nəqli parçalardakı cümlələr hadisə və hərəkətləri təsvir etmir, onlar haqqında nəql edir, yəni hadisənin, hərəkətin özü verilir. Məsələn:

İki dəqiqə keçməmişdi *bir dəstə cariyə əllərində ud və cəng oxuya-oxuya meşəyə girdi*. Bunların dalınca da *bir dəstə qulam çiyinlərində taxtrəvan gəldi* (M.S.Ordubadi, «Qılınc və qələm»);

*Qatığı qaraltdılar,
günəşi bozartdılar.
Dəmir içməli oldu,
ağac yeməli oldu,
su da geyməli oldu.*

(N.Həsənzadə, «Biri dedi»)

9. Təsviri parçalar. Təsviri parçalar nitqin təsviri kontekstlərində işlənir. Belə parçalar sintaktik paralelizmlərlə və xəbərin bütün növ və zaman formaları ilə xarakterizə olunur. Təsviri parçalarda iki sintaktik variant mümkündür: 1) xəbərlərin vahid ifadə forması; 2) xəbərlərin fərqli ifadə forması. Birinci halda cümlələrin xəbəri zamana və növə görə eyni olur, ikincidə isə xəbərlərin müxtəlif ifadə formaları hadisə və hərəkətlərin dəyişməsinə, onların fərqli xarakterlərinə və sairəyə işarə edir. Lakin hər iki halda parçanın semantik vahidliyini əks etdirən xəbərlərin qarşılıqlı asılılığı, əlaqəsi, şübhəsiz ki, qalır. Məsələn:

Gəncə çayının coşqun ləpələri bahar günəşinin qızıl saçlarını böyük bir həyəcanla *çimdirməyə başlamışdı*. *Bahar fəzasına məxsus pənbə buludlar mayıs gülünün qırmızı yanaqlarını kirşanlamağa hazırlanırdı* («M.S.Ordubadi, Qılınc və qələm»);

*Bağlanıb zavodlar, kəsilib qəndlər,
Qaynamır samovar, artıbdı dərdlər,
Niyə ağlamasın yazıq arvadlar;
Söküldü döşəklər, yorğan qalmadı.*

(Aşıq Ələsgər, «Qalmadı»)

Birinci və sonuncu nümunələrdə xəbərlər zamana görə fərqlənir, digər nümunələrdə isə xəbərlər morfoloji cəhətdən eyni şəkildə ifadə olunmuşdur. Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu tipli paralel konstruksiyalar həm tam, həm də yarımçıq paralelizmdən ibarət olur.

Təsviri parçaların bir qisminə inversiya üsulundan istifadə olunmuşdur. Məsələn:

Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. *Tağlara düzülübdür çox bərni və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübdür bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kəllə rus qəndi və xırdavat şeylər* (C.Məmmədquluzadə, «Dana-baş kəndinin əhvalatları»).

Paralelizm bir çox şeirlərin bədii kompozisiyasının əsasını təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında bütövlükdə sintaktik paralelizmdən geniş istifadə əsasında qurulan bir sıra nəzm əsərlərinə rast gəlinir. M.Ə.Sabirin «Pula təvəccöh», S.Rüstəmin «O mənəm», B.Vahabzadənin «Özüdür», C.Novruzun «Sən elə bir vaxtda rast gəldin mənə...» və s. bu kimi bir sıra şeirlər buna nümunə ola bilər.

Ümumiyyətlə, sintaktik paralelizmin müxtəlif növünə aid nümunələrə daha çox «Kitabi-Dədə Qorqud»da və nəzm əsərlərində rast gəldik ki, bu da, K.N.Vəliyevin də qeyd etdiyi kimi, dastanın «daha qədim dövrlərdə şeir formasında» [6, s. 48] yaranmasını sübut edir.

Bütün bu deyilənlərin yekunu olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, sintaktik paralelizm, yaxud konstruksiyaların təkrarı bədii əsərlərdə, xüsusən də nəzmdə çox geniş şəkildə istifadə olunan bədii fiqurdur. Belə konstruksiyalar xüsusilə akustik (səslənmə) baxımından yüksək tarazlıq yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova A.M. Dilçilik və bədii mətn. Bakı: Maarif, 1990, 80 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 419 s.
3. Abdullayev K.M. Paralelizm və kontekstual ellipsis anlayışı haqqında // ADU-nun elmi əsərləri, 1973, №2, s. 91-95.
4. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm // Adu-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1974, №4, s.31-41.
5. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan dilində sintaktik paralellər // Elmi əsərlərin tematik toplusu. Bakı : ADU nəşri, 1981, s. 28-38.
6. Vəliyev K.N. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. B.: ADU, 1981.
7. Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм. (На материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»): Автореф. дисс. ... канд. филол. Наук. М., 1976, 22 с..
8. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). Л.: Просвещение, 1973, 303 с.
9. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). Л.: Просвещение, 1981, 295 с.
10. Велиев К.Н. Поэтический синтаксис азербайджанского героического эпоса.: Дисс ... докт. филол. наук. Баку, 1987, 350 с.
11. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М.: изд-во АПН СССР, 1952, 335 с.
12. Дудников А.В., Арбузова А.И., Ворожбицкая И.И. Русский язык. М.: Высшая школа, 1975, 303 с.
13. Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаберг Ж-М., Мэнге Ф. и др. Общая риторика. М.: Прогресс, 1986, 392 с.
14. Жирмунский В. Теория стиха. Л.: Советский писатель, 1975, 664 с.
15. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М.: Наука, 1978, 218 с.

16. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка, изд. 4-е. М.: Высшая школа, 1977, 316 с.
17. Сенкевич М.П. Синтаксико-стилистические средства языка (функционально-стилистическая и эмоционально-экспрессивная характеристика). М., 1968, 114 с.
18. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М.: Высшая школа, 1973, 214 с.
19. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы, изд. 5-е. М.: Просвещение, 1976, 548 с.
20. Томашевский Б.В. Стилистика, изд-е 2-е. Л.: изд-во Ленинградского Университета, 1983, 288 с.
21. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Сложное предложение. Книга 2-ая. Новосибирск: Наука, 1976, 378 с.
22. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения. М.: Русский язык, 1978, с. 240.
23. Чижик-Полейко А.И. Стилистика русского языка, ч.1. Воронеж: изд-во Воронежского Университета, 1962, 115 с.

СИНТАКСИЧЕСКИЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

А.М.БЕГЛЯРОВА

РЕЗЮМЕ

Синтаксический параллелизм является одним из синтаксико-стилистических фигур, использованных в художественных произведениях. Это стилистическая фигура состоит из предложений одной и той же синтаксической и интонационной конструкций следующих друг за другом, то есть состоит из повторении синтаксической модели, а не слов. Синтаксический параллелизм это средство усиливающий выражение мысли, придающее ему качество эмоциональности и в то же время создающее ритм, то есть ритмическое средство в художественных произведениях как в поэзии, так и в прозе.

SYNTACTIC PARALLELISM IN LITERARY WORKS

A.M.BAYLAROVA

SUMMARY

The syntactic parallelism is one of the syntactic-stylistic forms used in the language of literary works. This stylistic form is represented by sequent sentences having the same syntactic and intonation structure, i. e. it is the repetition of syntactic model but not simply a repetition of the words. The syntactic parallelism is used in literary works – both in prose and in poetry – to strengthen the expressivity of thoughts, to add them emotionality. On the other side, it creates rhythm and thus can be considered as a rhythmical instrument. The syntactic parallelism has several types including complete and partial, with common word and without it, direct and inverse. Besides, the syntactic parallelism can be classified by subject and types of repetition found in parallel components.